

Marcin Orłowski*

Toruń

OPOWIEŚĆ O TORUŃSKICH POMNIKACH PATRIOTYCZNYCH Z LAT 1920–1939. ROK PO ROKU

Okres zaborów pod pruskimi rządami nie sprzyjał w Toruniu powstawaniu pomników o wydźwięku patriotycznym. W tym czasie przywiązanie do polskości akcentowano najczęściej w epitafiach, na nagrobkach. Wyłomem stało się powstałe w 1875 r. Towarzystwo Naukowe w Toruniu (TNT) – wspaniały żyjący pomnik, esencja „żywołu polskiego” – jak pisano. Było to pierwsze polskie stowarzyszenie naukowe na Pomorzu. W 1882 r., w siedem lat od powstania, TNT przenieśli swoją siedzibę do nowego budynku przy ulicy Wysokiej 4, gdzie zresztą działa do dziś. Kamienica ta jest również pomnikiem walki o polskość Torunia. To do tego budynku przeniesiono istniejące od 1876 r. muzeum, które realizowało wystawy nawet poza granicami kraju – w Paryżu i Berlinie. W okresie międzywojennym zbiory obejmowały aż 4000 eksponatów. Także przy Wysokiej 4 przez kilkadziesiąt lat zaborów działało wydawnictwo (od 1878 r.) publikujące książki w języku polskim, na co niezbyt przychylnym okiem patrzyły władze pruskie. Co do samego TNT – od 1875 r. trwa ono nieprzerwanie do dziś, stanowiąc, niewątpliwie, pomnik wytrwałości i ciągłości działania torunian na rzecz niepodległości i suwerenności Polski.

Powrót Torunia do macierzy w 1920 r. odmienił zaborczą sytuację i pozwolił na działania upamiętniające wybitne osoby i znaczące wydarzenia. Oprócz inicjatyw uczczenia polskich bohaterów i wydarzeń przystąpiono do weryfikacji istniejących pomników odziedziczonych po Prusakach. Wycofujący się z Torunia Niemcy zabrali ze sobą wielki pomnik Wilhelma I stojący przy Ratuszu Staromiejskim od strony poczty. Pozostawili za to strzelisty pomnik – Kriegerdenkmal

* **Marcin Orłowski** – torunianin, historyk z zamiłowania, marketingowiec z wykształcenia i z racji wykonywanego zawodu. Interesuje się dziejami Torunia, fortyfikacjami, historią powstań narodowych i konspiracji. Autor publikacji historycznych np. przewodnika po wojennym Toruniu: *Spacerownik toruński po czasie i przestrzeni. Stare Miasto w chwilach rozpacz i nadziei 1939-1948*. Autor i organizator wystaw poświęconych historii najnowszej, współtwórca Festiwalu Światła „Skyway” w Toruniu, dzwonnik dzwonu Tuba Dei. Odznaczony medalem „Pro Memoria” za działania na rzecz ratowania zabytków.

– ku czci swoich żołnierzy i wojen prowadzonych przez Prusy z Danią, Austrią i Francją w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku. Dominował on nad okolicą, stojąc u wylotu ulicy Chełmińskiej na placu, który dziś nazywamy Teatralnym. Pomnik został szybko rozebrany przez nowych gospodarzy miasta, tak jak i wiele pomniejszych, które kojarzyły się z ciemieżcami. Niektóre z pomników pozostawiono, jak np. obelisk stojący przy ulicy Legionów ku pamięci żołnierzy bawarskich broniących miasta przed Rosjanami w 1813 r.¹ Można się tylko cieszyć, że dane nam jest go oglądać, choć zmienił on swoją pierwotną lokalizację.

Przedwojenne wydawnictwa popularne albo pomijały temat pomników, albo zajmowały się nim wybiórczo i powierzchownie, pomijając większość obiektów. Mamy zaledwie kilka takich rzadkich przypadków, gdzie baczniejszą uwagę zwrócono na pomniki. Należą do nich *Najnowszy Plan Torunia*² z 1922 r., który wymienia w specjalnej zakładce trzy pomniki: Kopernika, Flisaka oraz Obelisk Wolności (nieistniejący!); artykuł z czasopisma „Wiarus”³ z 1938 r., który zilustrowano zdjęciami trzech toruńskich pomników; oraz przewodniki po Toruniu: Mieczysława Orłowicza *Toruń* z drugiej połowy lat trzydziestych, gdzie wymienione są pomniki 63. Pułku Piechoty oraz Piłsudskiego na placu św. Katarzyny⁴; i przewodnik wraz planem Torunia wydany w roku 1937, w którym umieszczono najpełniejszy – choć i tak niepełny – spis toruńskich pomników, który obejmował tam „aż” cztery pozycje: „28. Pomnik Marszałka Piłsudskiego, 29. Pomnik Poległych 63 p.p., 30. Pomnik Gen. Hallera, 31. Pomnik Mikołaja Kopernika,”⁵ Można domniemywać, że niektóre z pomników pomijano w przewodnikach ze względu na to, że znajdowały się one na obszarach ściśle wojskowych, np. na terenie lotniska lub koszar batalionu saperów, i mieszkańcy wraz z turystami nie mieli tam na ogół wolnego wstępu. Zupełnie innego typu wydawnictwami są księgi adresowe, które pełniły rolę encyklopedii miejskich zawierających np. dokładne adresy wszystkich mieszkańców wraz z podaniem ich zawodów. Mimo dużej objętości i podawania licznych różnorodnych danych pomniki są odnotowane tylko w niektórych wydaniach toruńskich ksiąg. Należy tu zwrócić uwagę na dwa wydawnictwa. Pierwsze to *Księga adresowa miasta Torunia wraz z Podgórzem i powiatem Toruń-wieś* z 1923 r.⁶ Wymieniono w niej cztery pomniki: Kopernika,

¹ J. Serczyk, *Wspomnienie o Toruniu z czasów Drugiej Rzeczypospolitej 1920–1939*, Toruń 1982, s. 15.

² *Plan Torunia ze spisem ulic, budynków publicznych, urzędów itp.*, Toruń 1922.

³ *Toruń*, „Wiarus” 1938, 2 lipca, nr 27, s. 803.

⁴ M. Orłowicz, *Toruń*, [b.m.r. – po 1935 r.].

⁵ *Plan miasta Torunia wraz z krótkim przewodnikiem*, Toruń 1937, s. 31.

⁶ *Księga adresowa miasta Torunia wraz z Podgórzem i powiatem Toruń-wieś*, Toruń 1923.

Bawarczyków, Moniuszki (ledwo co odsłonięty) oraz Kamień Bötkego. Druga publikacja, chyba zresztą jedna z najciekawszych i najpełniejszych tego typu, to *Księga adresowa i informacyjna miasta Torunia* z 1932 r. W tej ostatniej pozycji znajdujemy następującą dość szeroką listę: „Pomnik Kopernika przed Ratuszem. Rynek Staromiejski, Pomnik Marszałka Piłsudskiego. Plac św. Katarzyny. Pomnik śp. Łaszewskiego, pierwszego Wojewody Pomorskiego, przy gmachu Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego od strony ulicy Mickiewicza. Pomnik ku czci Poległych 63 pułku piechoty (dzieci toruńskich), na Placu Pokoju Toruńskiego, u zbiegu ulic Zygmuntowskiej, Dobrzyńskiej, Chrobrego, 1931. Pomnik austriackiego pułk. Bruscha v. Neuberg z 1824 r., na terenie koszar Gen. Żymirskiego. Obelisk Hallera, wzniesiony przez Niemców w r. 1914 na cześć Hindenburga, a w r. 1920 odpowiednio przerobiony, nad Wisłą, powyżej mostu kolei. Studzienka z flisakiem w dziedzińcu ratuszowym”⁷. W liście tej, choć długiej, jak przekonamy się przy dalszej lekturze, również są ogromne braki, bo uwzględnia ona niespełną połowę istniejących wówczas w Toruniu pomników patriotycznych.

Być może jednym z powodów pomijania toruńskich „martyriów” w publikacjach był, oprócz wspomnianego wątku wojskowego, również ich niezbyt wysoko oceniany poziom artystyczny. O artystach tworzących wówczas pomniki na Pomorzu pisano wprost, że twórcy i ich dzieła „zdradzają braki wykszolenia i polotu”⁸ (Bolesław Makowski), że powstałe wówczas w Toruniu pomniki „[...] nie były to, niestety, wybitne dzieła sztuki”⁹ (Jerzy Serczyk). Wydaje się, że te opinie trafnie określają także wielu dzisiejszych projektantów i wykonawców pomników. Za najwybitniejszych artystów lat trzydziestych XX wieku uważano w województwie pomorskim Wojciecha Durka oraz Ignacego Zelka. Pomnik „Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej” autorstwa Zelka, sprzed kościoła św. Katarzyny, zaliczano do tych, które są naprawdę godne uwagi. Co ważne, obaj wymienieni artyści tworzyli przez długi czas w Toruniu, często współpracując z Kazimierzem Ulatowskim.

Należy zwrócić uwagę, że w okresie międzywojnia większość patriotycznych pomników dedykowano żołnierzom lub jednostkom wojskowym. Na drugim miejscu pod względem liczby sytuują się pomniki religijne z silnymi nawiązaniami do polskości. Szkoda, że tak mało powstało pomników i tablic promujących polskość poprzez osoby cywilne – wyjątkami tu są m.in. tablice burmistrza dr. Ottona Steinborna, wojewody Stefana Łaszewskiego, astronoma Mikołaja Kopernika czy pomnik kompozytora Stanisława Moniuszki. Do obiektów omówionych w niniejszym opracowaniu dodano dwa, które należały do symboli

⁷ A. Krzyżanowski, *Księga adresowa i informacyjna miasta Torunia*, Toruń 1932.

⁸ B. Makowski, *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932, s. 223.

⁹ J. Serczyk, dz. cyt., s. 15.

międzywojennego Torunia: kościół Chrystusa Króla oraz nowy most drogowy, gdzie spór o jego nazwę i upamiętnienie Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego rozrósł się do ogólnomiejskiej dyskusji, w którą zaangażowali się również politycy ze stolicy.

Niestety, większość patriotycznych pamiątek uległa zniszczeniu w ciągu zaledwie kilkunastu dni po wkroczeniu do Torunia Niemców 7 września 1939 r. Okupanci, a wśród nich przede wszystkim miejscowi toruńscy Niemcy, chcieli czym prędzej zatrzeć wszelkie ślady polskości w grodzie Kopernika. Otrzymywali oni dokładne wytyczne, które płynęły choćby od Gauleitera Alberta Forstera, namiestnika Okręgu Rzeszy Gdańsk–Prusy Zachodnie, który w rozporządzeniu z dn. 5 września 1939 r. rozkazywał m.in.: „Możliwie najszybciej uczynić z miasta miasto znowu niemieckie. [...] Należy całkowicie zlikwidować polskie napisy”¹⁰. W swojej relacji, spisanej zaraz po zakończeniu hitlerowskiej okupacji, błyskawiczną destrukcją wszystkiego, co polskie, wspominał w 1946 r. Emil Ogłóza: „W ciągu jednego tygodnia musiały zniknąć wszystkie polskie napisy, pomniki, tablice”¹¹. Tak też się, niestety, stało i z przedwojennych toruńskich pomników patriotycznych nie zachował się żaden. Przetrwały tylko pojedyncze tablice.

W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej nie zajmowano się, co zrozumiałe z powodów politycznych, odbudową przedwojennych polskich pomników „sanacyjnych”. Dopiero okres po 1990 r. pozwolił odtworzyć stare pomniki, jak np. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej czy wojewody Stefana Łaszewskiego. W miejsce rozbitych przez Niemców stawia się teraz zupełnie nowe w formie i w nowych lokalizacjach. Tak np. stało się z pomnikami dwóch wielkich wojskowych dowódców II RP - Józefa Hallera i Józefa Piłsudskiego. Cieszy, że są one zaprojektowane w sposób bardziej interesujący niż przed wojną i stoją w wyeksponowanych miejscach. Z pewnością brakuje w toruńskim krajobrazie mocniejszego upamiętnienia 63. Pułku Piechoty i pozostałych wojskowych jednostek toruńskich. Niestety, prawie zapomniano o „Dzieciach Torunia” i o Armii Pomorze, w której szeregach ten pułk walczył. Oprócz tablic pamiątkowych, które na całe szczęście są, brakuje z pewnością szerokiej prezentacji muzealnej tych wojskowych jednostek. Inną zupełnie sprawą jest dyskusja nad pozbyciem się pomnikowych pamiątek po okresie epoki komunistycznej. Tak jak po odzyskaniu niepodległości przez Toruń w 1920 r. nie było problemu z szybkim usunięciem świadectw pruskiego militarystyki i totalitaryzmu, tak po 1990 r. długo trwało, zanim zlikwidowano pomniki innego systemu totalitarnego: monumentu Armii Radzieckiej na placu Teatralnym (wcześniejszym placu Armii Czerwonej) czy

¹⁰ J. Sziling, *Jesień 1939. Dokumentacja pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim*, Toruń 1989, s. 43-45.

¹¹ E. Ogłóza, *Toruń pod okupacją niemiecką*, w: *Informator turystyczny miasta Torunia*, Toruń 1946, s. 17.

tablicy upamiętniającej działacza Komunistycznej Partii Polski Juliana Nowickiego, wmurowanej przy dawnej ulicy Nowickiego, a obecnie alei Solidarności. Ten pierwszy usunięto dopiero po 7 latach, na usunięcie drugiego trzeba było czekać aż 12 lat po pierwszych wolnych wyborach w III Rzeczypospolitej w roku 1990!

Temat toruńskich pomników patriotycznych okresu międzywojnia jest wciąż otwarty i wymaga uszczegółowienia. Mimo licznych źródeł, w tym wydawałoby się dokładnych relacji prasowych, nader często zdarzają się sprzeczności w datach odsłonięcia i likwidacji pomników, czy nawet w opisie ich lokalizacji. Czekają na swoje szersze opracowanie również tablice kościelne, choćby te z kościoła św. Katarzyny, oraz pomniki prywatne, jak np. ten wystawiony przez Bronisława Hozakowskiego na Przedmieściu Mokre. Można wyrazić nadzieję, że toruńska lista pomników nieistniejących i zburzonych w wyniku wojen i konfliktów jest już zamknięta i nie będzie potrzeby uzupełniania jej o nowe pozycje. Ta nadzieja, oczywiście, odnosi się do tego, żeby już nikt i nigdy toruńskich pomników nie burzył, a nie do tego, żeby nie uzupełniać listy z niniejszego opracowania. Takie uzupełnienia i korekta historycznych informacji z pewnością są i zawsze będą potrzebne.

Rok po roku:

1920

Bramy triumfalne dla gen. Hallera i wojsk polskich wkraczających do Torunia po latach rozbiorów. Polacy, przygotowując się na powitanie wyzwolicieli, udekorowali całe miasto w barwy narodowe, w chorągwie, papierowe chorągiewki, girlandy, okolicznościowe naklejki, bukiety, słupy z ozdobami. Największymi dziełami były bramy powitalne zbudowane na cześć wkraczających, które stały przez wiele dni. Według raportu finansowego opublikowanego w czerwcu 1920 r. - 18 stycznia 1920 r. wzniesiono co najmniej dwie bramy triumfalne, po jednej przy Rynku Staromiejskim i Rynku Nowomiejskim¹². Nie były to trwałe obiekty, ale ze względu na skalę, rangę wydarzenia oraz cel ich wzniesienia: „ku czci”, możemy uznać je za pomniki. Rok po przyłączeniu Torunia do Rzeczypospolitej i wkroczeniu Armii Polskiej Rada Miasta nadała gen. Hallerowi tytuł Honorowego Obywatela Torunia. Podczas uroczystości generał stwierdził: „Nie chcę być tylko honorowym obywatelem Torunia. Przeciwnie! Chcę tu zostać z Wami, a nawet kości swoje pragnę tu złożyć”¹³. Niestety, pragnienie generała się nie spełniło i nie spoczął w ukochanym grodzie Kopernika. Zmarł w 1960 r. na emigracji w Wielkiej Brytanii. Jego prochy sprowadzono do kraju 33 lata później i pochowano

¹² M. Wojciechowski, *Przejęcie Torunia przez władze polskie w styczniu 1920 roku*, w: *Historia Torunia*, t. 3, Toruń 2006, s. 10.

¹³ „Słowo Pomorskie” 1921, 23 stycznia, nr 17.

w kościele garnizonowym pod wezwaniem św. Agnieszki w Krakowie. Szkoda, że prochy generała trafiły do Krakowa. W Toruniu z pewnością jego grób stałby się dla mieszkańców miejscem wyjątkowym.

1920

Jedyny na Pomorzu **pomnik generała Hallera** był umieszczony po północnej stronie ulicy Romualda Traugutta, około 400 metrów od mostu kolejowego. Powstał na fali wydarzeń, które przywróciły Toruń Rzeczypospolitej. Pobyt generała w piernikowym grodzie w styczniu i lutym 1920 r. przysporzyły mu licznych sympatyków, którzy postanowili uhonorować go pomnikiem. Sprawa była tym łatwiejsza, że na terenie miasta przebywali jego żołnierze, którzy czcili swojego błękitnego generała. Bez wiedzy władz miasta zdjęto z istniejącego cokołu upamiętnienie feldmarszałka Paula von Hindenburga, który stał w tym miejscu od 1915 r. (część źródeł podaje, że od 1914), i do boku przymocowano tablicę na cześć wyzwoliciela Pomorza. Pomysłodawcami i wykonawcami tego działania było około dziesięciu artylerzystów z 16. Dywizji Piechoty. Postanowili oni w ten sposób upamiętnić wydarzenia, w których również sami brali czynny udział. W warsztatach naprawczych sprzętu wojskowego wykonali tablicę z napisem: „Drogiemu oswobodzicielowi Pomorza generałowi Józefowi Hallerowi – Rodacy – 19 marca 1920”, i wmurowali ją – bez wiedzy władz wojskowych i cywilnych – w istniejący już cokół¹⁴. Tablica wraz z postumentem miały zostać zlikwidowane w latach 1933–1935 podczas przebudowy układu komunikacyjnego ulic Lubickiej i Traugutta i przebijania się przez górę św. Jakuba¹⁵. Finalnie jednak tablicę rozbili podobno Niemcy dopiero w 1939 r. Kiedy ostatecznie zlikwidowano postument po pomniku Hindenburga z hallerowską tablicą – tego nie wiemy, gdyż występuje on jeszcze w spisie pomników opublikowanym w 1937 r.¹⁶ Tylko jaki był wówczas jego stan, jeżeli już 10 lat wcześniej, pod koniec lat dwudziestych, określano go jako zanedbaną ruinę z nieczytelną tablicą?¹⁷ Nowego, większego pomnika poświęconego gen. Hallerowi, mimo że jego projekt istniał już od 1927 r., nie zdołano zrealizować przed wybuchem wojny. Ostatecznie generał Józef Haller doczekał się swojego pomnika w 2012 r., w 139. rocznicę swoich urodzin. Okażalą postać generała możemy dziś oglądać na ulicy Piastowskiej, którą do miasta wkraczały jego oddziały.

¹⁴ M. Orłowski, *Związki generała broni Józefa Hallera z Toruniem w latach 1920–1939*, „Rocznik Toruński” 2002, nr 29, s. 126.

¹⁵ K. Kluczajd, *Toruń między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1920–1939*, Łódź 2011, s. 40.

¹⁶ *Plan miasta Torunia wraz z krótkim przewodnikiem*, Toruń 1937, s. 31.

¹⁷ M. Orłowski, *Związki generała broni*, dz. cyt., s. 127.

1920

Grób Gerarda Pająkowskiego na Cmentarzu Garnizonowym przy ulicy Grudziądzkiej. Wśród krzyży nagrobnych żołnierzy poległych w czasie wojny polsko-bolszewickiej znajduje się krzyż wyjątkowy. Spoczywa pod nim ułan 4 Pułku Ułanów Nadwiślańskich plutonowy Pająkowski poległy w potyczce z Niemcami pod Gniewkowem 17 stycznia 1920 r. Oddział mającego niespełna 26 lat plutonowego Pająkowskiego szedł w straży przedniej wojsk, które idąc od strony Inowrocławia, 18 stycznia 1920 r., po ponadstuletniej niewoli, miały objąć Toruń w polskie posiadanie. Niestety, zbyt szybkie wkroczenie na tereny kontrolowane przez niemiecki Grenzschutz spowodowały ostrzał wymierzony w polskich ułanów, w wyniku czego kilku polskich żołnierzy zostało rannych, a jeden poległ¹⁸. W czasie uroczystego pogrzebu, gromadzącego tłumy torunian, przemawiał burmistrz Torunia dr Otton Steinborn. Również w latach późniejszych wokół grobu gromadziły się tłumy młodzieży, harcerzy, organizacji patriotycznych. W 1927 r. doszło do wielkich uroczystości, które „Słowo Pomorskie” opisało w sposób następujący:

Tutaj tłumy, wśród których też dużo publiczności, ustawiły się w czworobok koło grobów. Nad jednym grobem stanął poczet honorowy z wieńcem. Na jego kamiennej tablicy czytamy: Ułan Pająkowski † 17. 1. 1920. Cichy ten bohater i młody Pomorzanie walczył w ówczesnym pułku toruńskim; poległ w potyczce z „Grenczucem” pod Gniewkowem. Nad grobem Jego, dziś tak drogim, przemówił sokół druha Gordon w te iście żołnierskie słowa: „Dzień 17 stycznia 1920. Apel wieczorny i rozkaz: Jutro przed świtem oddział wyrusza w kierunku Torunia na oswobodzenie Pomorza Dobranoc! Do widzenia – jutro! Nazajutrz przed świtem oddział stał w ordynku. I ty, druha, byłeś na posterunku, wyczekując z gorącym upragnieniem oswobodzenia Pomorza. Nie doczekałeś się tej jasnej chwili, ale ofiarując krew swoją, poległeś przy zdobywaniu Pomorza na polu chwały jako pierwszy rycerz. Twe śmiertelne szczątki utuliła oswobodzona ziemia ojczysta. Składając widoczny ten znak naszej czci, przyrzekamy Tobie, druha, że pamięć Twoja między nami nie zaginie, a że w obronie Pomorza przelejem ostatnią kropelkę krwi”. Po tych słowach złożono na grobie piękny wieniec z napisem: „Pierwszemu poległemu w obronie Pomorza [...]”¹⁹.

W 1930 r. ufundowano dla poległego nagrobek w formie pomnika²⁰. Inicjatorem uhonorowania w ten sposób „pierwszego poległego w obronie Pomorza w 1920 roku żołnierza” był Związek Podoficerów Rezerwy Koła Toruń. Pomnik

¹⁸ W. Rezmer, *Garnizon Torunia w latach 1920-1939*, w: *Historia Torunia*, t. 3, Toruń 2006, s. 245.

¹⁹ „Słowo Pomorskie” 1927, styczeń, egzemplarze.

²⁰ K. Kluczajd, dz. cyt., s. 40.

zwieńczony był pięknie rzeźbioną postacią orła²¹. Niestety, nagrobek ten, tak ja i reszta pomników patriotycznych, nie przetrwał okupacji. Obecnemu krzyżowi wieńczącemu pochówek, choć wyróżnia się on spośród okolicznych krzyży ozdobnym kształtem, daleko jednak do patriotycznej wyrazistości przedwojennego pomnika. Smutne jest też to, że postać Gerarda Pająkowskiego jest tak zapomniana, iż nawet w renomowanych współczesnych wydawnictwach otrzymuje on różne imiona: „Jan” lub „Leon”.

1920

Pomnik ku czci Poległych w Wojnie 1918-1920 Żołnierzy Wojsk Balonowych. Jeden z najmniej znanych toruńskich pomników okresu międzywojnia. Został wzniesiony na początku lat dwudziestych na Bielanych, przy wartowni wojskowej mieszczącej się przy ulicy Lotniczej (później nazwę zmieniono na Balonową) wiodącej od ulicy św. Józefa na teren Hali Balonowej (zwanej też Aeronautyczną lub Sterowcową). Pomnik został wykonany z kostek granitowych tworzących cokół, na którego szczycie umieszczono orła z otwartym dziobem. Autorem pomnika był rzeźbiarz i oficer Wojska Polskiego Michał Kamieński. Warto wspomnieć, że był on również autorem pomników Napoleona i Jana Paderewskiego w Warszawie, a jednym z jego ulubionych tematów rzeźbiarskich byli lotnicy Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura²².

1921

Obelisk Wolności. Miał powstać na skwerze przy ulicy Chopina na wysokości ulicy Fredry. Mimo że był zaznaczany na licznych planach miasta przez kilkanaście lat – po raz pierwszy nawet już w roku 1921²³, a w 1928 r., w 10-lecie odzyskania przez Rzeczpospolitą niepodległości wmurowano w miejsce przyszłej budowy kamień węgielny – z powstania pomnika nic nie wyszło²⁴. Podobnych zamierzeń, które nie zostały zrealizowane, było więcej. Nic nie wyszło również z postawienia **pomnika Nieznanego Żołnierza oraz pomnika Zwycięstwa.**

1922

Niedaleko planowanego Obelisku Wolności stanął za to nietypowy **pomnik Przyłączenia Górnego Śląska do Macierzy.** Dnia 16 lipca 1922 r. członkowie Towarzystwa Powstańców i Wojaków „Straż” na rogu ulic Bydgoskiej i Chopina posadzili dąb, który miał być drzewem-pomnikiem²⁵.

²¹ K. Esden-Tempski, *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, Toruń 1930, s. 491.

²² B. Uziembło, *Toruńskie lotnictwo wojskowe II Rzeczypospolitej w fotografii ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2013, s. 123.

²³ J. Roder, *Plan miasta Torunia*, Toruń 1921.

²⁴ K. Kluczajd, dz. cyt., s. 40.

²⁵ A. Ziółkiewicz, *Toruńskie pomniki*, Toruń 2009, s. 14.

1922

Pomnik pamięci Bitwy pod Grochowem w 1831 roku i biorących w niej udział batalionów sanitarnych pod dowództwem gen. Karola Kaczkowskiego. Odświeżenie pomnika miało miejsce w sierpniu 1922 r. podczas ćwiczeń VIII. Batalionu Sanitarnego, w obecności władz cywilnych, dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII oraz delegacji oficerów francuskich. Do konstrukcji wykorzystano kamienny postument „odziedziczony” po wcześniejszym pruskim pomniku, który był umieszczony na dziedzińcu Fortu Jakuba. Na jego przedzie wypisano złotymi literami fragment meldunku generała Kaczkowskiego przesłanego po bitwie grochowskiej do Wodza Naczelnego Powstania Listopadowego: „Jak dalece dobra i szybka pomoc lekarska wpływa na podtrzymanie ducha w żołnierzu, a jak znów rani i demoralizuje go zaniedbywanie jej i pozostawienie w tej krytycznej chwili na łasce losu”. Na stronie prawej pomnika umieszczono plan powyższej bitwy, na lewej zaś długą dedykację: „Pamięci bitwy pod Grochowem 25 lutego 1931 roku, generałowi sztab-lekarzowi Karolowi Kaczkowskiemu i 3-im bataljonom 19 i 22 P.P. w dniu utworzenia baonów sanitarnych – oficerowie i szeregowi sanitarnego baonu No VIII. Dnia – 19 – VI – 20”. Jak opisywano wówczas w historii, „sanitety” i „łapiduchy” z sanitarnych batalionów, utworzonych staraniem gen. Kaczkowskiego, podczas dziesięciogodzinnego boju z Moskalami wynieśli z pola bitwy aż 7000 rannych polskich żołnierzy, ratując im zdrowie i życie. Pomnik odsłonięto na placu ćwiczeń koszar imienia gen. Sowińskiego mieszczących się w pobliżu Dworca Kolejowego PKP Toruń Miasto²⁶. Nieznane są dalsze dzieje tego pomnika, ale należy przypuszczać, że jego solidna kamienna konstrukcja pozwoliła mu przetrwać do 1939 r. i jak wiele innych toruńskich patriotycznych pamiątek został zniszczony przez Niemców.

1923

Pomnik Stanisława Moniuszki. Został wykonany na zamówienie Pomorskiego Związku Kół Śpiewaczych z inicjatywy prezesa chóru „Lutnia” Ludwika Makowskiego²⁷. W celu sfinansowania pomnika prowadzono zbiórkę publiczną, którą wspierała makieta pomnika wystawiona w witrynie sklepu Hercegowina przy ulicy Szerokiej róg Strumykowej. Projektantem i jego wykonawcą został Wojciech Durka. Pomnik stanął 21 maja – na początku w miejskim parku, a następnie został przeniesiony na Zieleniec. Jego projekt był inspirowany twórczością mediolańczyka Medarda Rosso. Niestety, forma pomnika nie przypadła do gustu włodarzom miejskim i w 1928 r. z inicjatywy naczelnika Wydziału Budowlanego Kazimierza Ulatowskiego monument rozebrano. Jednym z oficjalnie podawanych powodów była budowa pawilonu wystawowego, z którym istniejący pomnik miał

²⁶ *Wojskowy pomnik w Toruniu*, „Żołnierz Polski” 1922, 15 października, nr 321, s. 2-3.

²⁷ A. Ziółkiewicz, dz. cyt., s. 14-15.

kolidować²⁸. Jednakże kult Moniuszki w Toruniu nie przemijał. O szacunku, jakim go darzono, świadczy choćby tekst na jego cześć umieszczony w programie na Sezon Muzyczny 1938/1939 wydanym przez Pomorskie Towarzystwo Muzyczne. Określono go tam jako „największego kompozytora narodowego”, który dał Polsce „skarbiec pieśni o szlachetnej swojskiej melodii, ujętej w ramy artystyczne”²⁹. Drugą najważniejszą postacią prezentowaną w powyższym programie był kompozytor Zygmunt Moczyński, który rok później przeszedł przez niemieckie katownie: toruńską – w Forcie VIII, i warszawską – na Pawiaku, a następnie 17 września 1940 r. został rozstrzelany w Palmirach. Warto nadmienić, że pomnik Stanisława Moniuszki, choć w innej formie niż przed wojną, od 1986 r. ponownie zdobi toruńskie planty przy ulicy Chopina prawie vis-à-vis ulicy... Moniuszki. Nawiązaniem do przedwojennego pomnika jest umieszczona na nim plakietka z motywem pierwszego pomnika przymocowana w tylnej części cokołu.

1923

Pomnik, wyrzeźbiony przez artystę Wojciecha Durka, na Cześć **Żołnierzy 8 Pułku Saperów Poległych w latach 1919–1920** odsłonięto 17 sierpnia 1923 r. na terenie koszar przy ulicy Koszarowej (obecnie Broniewskiego). Pomnik sfinansowano z funduszy korpusu oficerskiego 8 Pułku Saperów oraz oficerów inżynierii Okręgu Korpusu nr VIII. Pomnik przedstawiał stojącego żołnierza, przed którym umieszczono fontannę z wijącym się wężem. Na pomniku umieszczono trzy tablice. Na jednej widniały nazwiska żołnierzy saperów, którzy zginęli podczas Powstania Wielkopolskiego i wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. Na dwóch pozostałych tablicach umieszczono nazwiska żołnierzy pułku odznaczonych orderami Virtuti Militari oraz Krzyżem Walecznych. W odsłonięciu pomnika wzięli udział m.in. inspektor III Armii gen. Leonard Skierski i dowódca Okręgu Korpusu nr VIII gen. Stefan de Latour. Dzień odsłonięcia był wielkim wydarzeniem dla pułku, który wziął udział w uroczystej Mszy Świętej i defiladzie, a o godzinie 22.00 rozpoczął się trwający do białego rana bal. W następnych dniach po odsłonięciu pomnika przeprowadzono ćwiczenia z techniki wybuchowej oraz inspekcję toruńskich fortów³⁰. Warto dodać, że generał Skierski został zamordowany przez Sowieców w 1940 r. w Charkowie; miał wtedy 74 lata i był prawdopodobnie najstarszą ofiarą zbrodni katyńskiej.

²⁸ B. Mansfeld, *Sztuka od XIX do początku XXI wieku*, w: *Dzieje sztuki Torunia*, Toruń 2009, s. 417.

²⁹ Stanisław Moniuszko (1819–1872), *Aktualia*. Zygmunt Moczyński, „Sezon Muzyczny 1938/1939”, Toruń 1938, nr 4, s. 1.

³⁰ *Odsłonięcie pomnika na cześć żołnierzy 8 Pułku Saperów w Toruniu*, „Żołnierz Polski” 1923, 16 września, nr 37 (369), s. 1 i 7.

Pomnik w koszarach nie był jedynym upamiętnieniem saperów. Przy placu ćwiczeń wodnych saperów, na przedłużeniu obecnej ulicy Przybyszewskiego, postawiono nieduży **monument ku pamięci tych wojskowych, którzy zginęli, niosąc pomoc podczas powodzi**³¹.

1923

Tablica Kopernika. Umieszczono ją na elewacji kamienicy kopernikańskiej przy ulicy Kopernika 17, na wysokości pomiędzy pierwszym, a drugim piętrem. Na tablicy wmurowanej w 450. rocznicę urodzin astronoma 19 lutego można było przeczytać: „Tu urodził się Mikołaj Kopernik 19 lutego 1473 r. Wstrzymał słońce, ruszył ziemię, polskie wydało go plemię”. Tablica, wykonana z czarnego granitu, przetrwała okres okupacji niemieckiej i nadal można ją oglądać we wnętrzach toruńskiego Muzeum Okręgowego³².

1925

Pomnik Stefana Łaszewskiego. Tablica poświęcona pierwszemu wojewodzie pomorskiemu została umieszczona na ścianie z granitowych bloków. Znajdowała się po stronie zachodniej budynku urzędu, w którym wojewoda sprawował władzę przy Fosie Staromiejskiej. Oprócz wizerunku wojewody na pomniku umieszczono również godło Rzeczypospolitej oraz Gryfa Pomorskiego. Tablicę zaprojektował Eugeniusz Gros³³, a wykonał ją znany rzeźbiarz Marcin Rożek. Inicjatorem odsłonięcia pomnika w dniu 3 maja był wojewoda pomorski Stanisław Wachowiak. Zniszczony przez Niemców pomnik odbudowano i odsłonięto 11 listopada 1997 r.³⁴ Za tablicą znajduje się wejście do piwnic obecnego budynku Collegium Maius UMK, zamknięte drzwiami pancernymi schronu przeciwlotniczego. W czasie okupacji w piwnicach dawnego urzędu województwa pomorskiego przetrzymywano prawdopodobnie więźniów toruńskiego Gestapo, którzy byli przesłuchiwani w tym budynku³⁵.

1925

Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Korpusu Pomorskiego. Uroczystość jego odsłonięcia zorganizowano w ramach obchodów święta 3 Maja 1925 r. na dziedzińcu koszar 63 Pułku Piechoty przy pl. św. Katarzyny. Został on ufundo-

³¹ R. Such, *Krótką chwałą toruńskich przedwojennych pomników*, „Nowości” 2014, 15 marca.

³² A. Ziólkiewicz, dz. cyt., s. 16.

³³ K. Kluczajd, dz. cyt., s. 40.

³⁴ A. Ziólkiewicz, dz. cyt., s. 29.

³⁵ M. Orłowski, *Spacerownik toruński po czasie i przestrzeni. Stare Miasto w chwilach rozpaczy i nadziei*, „Zeszyty Literackie i Naukowe” 2015, nr 1, s. 148-149.

wany przez dowództwo Okręgu Korpusu nr VIII³⁶. Tekst na tablicy pamiątkowej rozpoczynał się od wstrząsających słów: „Nie płacze matka na grobie syna / Że z niego proch i glina / Gdy przyjdzie pora / Jutro jak wczora / Proch – na proch weźmiem / Glinę – na ołów / Pożary wstaną z popiołów”³⁷. Pomnik ten został zniszczony przez Niemców po zajęciu Torunia w 1939 r.

1926

Pomnik ku czci Poległych Lotników 4 Pułku Lotniczego. Odsłonięto go na terenie lotniska 5 września w obecności delegacji wojskowych polskich i francuskich. Na białym blisko sześciometrowym cokole umieszczono orła wzbijającego się do lotu, trzymającego w dziobie wieniec. Na bocznych tablicach rozlokowano cztery postaci alegoryczne, m.in. postać Ikara, oraz napis: „Poległym Lotnikom 4. P. Lotn.”³⁸. Wieniec pod pomnikiem w czasie uroczystości złożyli Stanisław Wachowiak – wojewoda pomorski, lotnicy 4. Pułku Lotniczego, podoficerowie szkoły pilotów, przedstawiciele 1. Baonu Balonowego oraz Towarzystwa Gimnastycznego Sokół³⁹.

1927

Figura-pomnik Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej. Pomnik został wystawiony przed wejściem do kościoła garnizonowego św. Katarzyny. Figurę zaprojektował Ignacy Zelek, a całość pomnika zrealizował Zakład Kamieniarsko-Rzeźbiarski Bolesława Kuczyńskiego⁴⁰. Napis umieszczony na pomniku miał formę krótkiej modlitwy: „Królowo Korony Polskiej, Błogosław Nam”. Jako ciekawostkę należy podać, że pomnik był w nocy oświetlony lampami gazowymi. Zniszczony we wrześniu 1939 r. postument wraz z figurą został odbudowany w tym samym miejscu i dokładnie w tej samej co przed wojną formie w 2007 r. Ponowne odsłonięcie nastąpiło 3 maja, w 80 lat po pierwszym, a rzeźbiarzem, który odtworzył figurę, był Krzysztof Mazur⁴¹. Z pomnikiem związana jest historia opowiadana niegdyś przez nestora toruńskich przewodników śp. Benona Frąckowskiego. Wspominał on Selbstschutz, który zniszczył pomnik Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej i zamierzał rozbić również figurę Chrystusa niosącego krzyż, umieszczoną we wschodnich podcieniach kościoła św. Katarzyny. Zamiarowi temu mieli się sprzeciwić stacjonujący w okolicznych koszarach żołnierze Wehrmachtu, którzy odegnali, po krótkiej bijatyce, miejscowych Niemców

³⁶ R. Such, *Krótką chwała toruńskich przedwojennych pomników*, „Nowości” 2014, 15 marca.

³⁷ R. Such, *W podzięce dla wojewody*, „Nowości” 2018, 11 maja.

³⁸ B. Uziębło, *Toruńskie lotnictwo wojskowe*, dz. cyt., s. 20-21.

³⁹ „Słowo Pomorskie” 1929, 8 września, nr 206.

⁴⁰ K. Kluczajd, dz. cyt., s. 42.

⁴¹ A. Ziółkiewicz, dz. cyt., s. 126.

od postaci Chrystusa, krzycząc, że nie interesuje ich w ogóle pomnik Królowej Polski, ale figury Ukrzyżowanego nie dadzą zniszczyć, bo na pasach mają przecież napis „Gott mit uns” (Bóg z nami)⁴².

1927

Pomnik Króla Zygmunta III Wazy. Pomnik miał zostać zrealizowany na cokole, na którym pierwotnie stała figura niemieckiego żołnierza – tzw. pomnik wojaka niemieckiego. Pomnik ten stał przed Browarami Pomorskimi na Podgórzu przy ulicy Poznańskiej. Nowy właściciel browarów, Józef Chronowski, w 1927 r. zwrócił się do Rady Miasta o zgodę na umieszczenie w miejscu niemieckiego żołnierza posągu króla Zygmunta III Wazy, a więc władcy, który trzysta lat wcześniej obdarzył Podgórz przywilejami. Niestety, zamiana pruskiego wojaka na polskiego króla nie doszła do skutku, mimo że właściciel browaru chciał pokryć wszystkie koszty⁴³.

1928

Pierwszy w Toruniu **pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego.** Zrealizowano go na Bydgoskim Przedmieściu przy okazji I Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej. Postać Naczelnego Wodza we władczej pozie usadowiono w fotelu. Cały obiekt został wykonany z mało trwałego i nieodpornego na warunki atmosferyczne gipsu, gdyż sam pomnik był de facto stworzony tylko na czas samej wystawy⁴⁴. Należy przypuszczać, że „żywoć” owego tymczasowego upamiętnienia był bardzo krótki i trwał około 3 miesięcy, gdyż wystawa trwała od 28 lipca do 4 października 1928 r.

1928

Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego na placu św. Katarzyny, nazywany również **Pomnikiem „10-lecia Niepodległości”**⁴⁵. Co interesujące, powstał już na 7 lat przed śmiercią Naczelnika Państwa, a odsłonięcie nastąpiło 11 listopada 1928 r. Projektantem tzw. kurtynowego w formie pomnika był kpt. inż. Leopold Jarosławski, a wykonawcą warszawski rzeźbiarz Mieszkowski⁴⁶. Mieczysław Orłowicz tak go opisał w swoim przewodniku: „Na placu za tym kościołem ustawiono przed kilku laty pomnik marszałka Piłsudskiego z jego biustem”⁴⁷. Na cokole, na

⁴² M. Orłowski, *Spacerownik toruński*, dz. cyt., s. 124.

⁴³ K. Kluczajd, dz. cyt., s. 41.

⁴⁴ Tamże, s. 40.

⁴⁵ J. Wojewoda, *4 Dywizja Piechoty*, w: *Wielka księga piechoty polskiej 1918–1939*, Warszawa 2016, s. 43.

⁴⁶ A. Ziółkiewicz, dz. cyt., s. 15.

⁴⁷ M. Orłowicz, *Toruń*, [b.m.r. – po 1935 r.].

którym stało marszałkowskie popiersie, umieszczono napis: „Wodzowi Narodu, Naczelnikowi Państwa, Pierwszemu Marszałkowi Polski, Józefowi Piłsudskiemu, Wdzięczne Serca Żołnierskie 1918 – 1928”. Postawienie pomnika na uboczu było skutkiem toczonych na forum miejskim sporów, gdyż postać Marszałka, zwłaszcza po zamachu majowym w 1926 r., niezbyt była lubiana w Toruniu. Rada Miasta nie wydała zatem zgody na upamiętnienie J. Piłsudskiego na gruntach miejskich, toteż pomnik stanął na terenie wojskowym przylegającym do koszar⁴⁸. Przyciężkawa forma pomnika, na który składał się około 10-metrowej długości mur, oraz działania Bezpartyjnego Bloku Wspierania Rządu, popierającego bezkrytycznie rządu piłsudczyków, stały się jednym z celów toruńskiej satyrycznej szopki z 1936 r.: „Pójdź, o BeBe, za moim rozkazem, Pod pomnik otoczony przez murek. – Przed tym pomnikiem uklękniemy razem, Pobożnie zmówmy paciorek⁴⁹. Szydzono również ze stałego posterunku wystawionego w okolicach pomnika, gdyż zdecydowanie nie była to warta honorowa, ale dozór zabezpieczający pomnik przed ewentualnymi aktami wandalizmu. Pomnik ten był za to interesujący dla młodzieży – nie tylko z powodu patriotycznej formy, ale z powodu stojących przed nim zdobycznych militariów z czasów Powstania Wielkopolskiego, co opisał Jerzy Serczyk: „Najbardziej atrakcyjnym dla młodego pokolenia elementem tego pomnika były umieszczone przed nim dwie zdobyczne armaty z różnymi pokrętłami i zasuwami, które można było bez przeszkód przesuwac i kręcić⁵⁰. Mimo wcześniejszych zawirowań, dowcipów i szyderstw trzeba przyznać, że w dniach po śmierci Naczelnego Wodza pomnik tonął w kwiatkach, a w żałobnych pochodach z czarnymi opaskami na ramionach brało udział wielu nie tylko wojskowych torunian. Dziś, odsłonięty w rocznicę Bitwy Warszawskiej – 15 sierpnia 2000 r., nowy pomnik Józefa Piłsudskiego, stojący niedaleko mostu drogowego noszącego również imię Marszałka, nie budzi już takich kontrowersji jak jego przedwojenni poprzednicy.

1929

Tablica upamiętniająca Honorowego Obywatela Torunia marszałka Ferdynanda Focha. Wmurowano ją na dziedzińcu Ratusza 3 września 1929 r. Marszałek Foch w 1923 roku został Honorowym Obywatel Torunia. Po jego śmierci, na początku 1929 r., postanowiono uczcić go dodatkową tablicą pamiątkową. Wykonał ją według projektu Kazimierza Ulatowskiego poznański rzeźbiarz Władysław Marcinkowski. Ciekawostką jest to, że materiałem, który posłużył do sporządzenia tablicy, było brązowe popiersie Wilhelma II, które toruński magistrat przekazał

⁴⁸ J. Serczyk, dz. cyt., s. 15.

⁴⁹ L. Sobociński, *Szopka P.T. wielkie pranie w Toruniu*, Toruń 1936, s. 19.

⁵⁰ J. Serczyk, dz. cyt., s. 16.

firmie realizującej zamówienie. Napis na tablicy brzmiał: „2 X 1851 – 22 III 1929 / Ferdynandowi Fochowi / Marszałkowi Polski Francji Angli / Bojownikowi za wolność ludów / Honor. Obywatelowi M. Torunia” [pisownia oryginalna]. Na uroczystym odsłonięciu przy dźwiękach *Marsylianki* na dziedzińcu Ratusza było m.in. czterech przedstawicieli parlamentu francuskiego odznaczonych orderami Legii Honorowej, którzy byli wcześniej podkomendnymi francuskiego marszałka. Stronę polską reprezentowali m.in. prezydent miasta Antoni Bolt, wicemarszałek Sejmu Seweryn Czetwertyński⁵¹, a także znany toruński przedsiębiorca i honorowy konsul Republiki Francji w Toruniu Bronisław Hozakowski.

1930

Kościół-pomnik Chrystusa Króla. Poświęcono go 9 listopada 1930 r., po trwającej niecałe dwa lata budowie. Poświęcenia dokonał biskup chełmiński ks. dr Stanisław Wojciech Okoniewski, który na uroczystości przybył z Pelplina. W czasie konsekracji wniesiono do nowo otwartego kościoła relikwie. Kościół zaprojektował Kazimierz Ulatowski⁵². Figura Chrystusa Króla oraz stacje drogi krzyżowej są autorstwa Ignacego Zelka. Kościół jest zaprojektowany na wzór rzymskich panteonów⁵³ i jako taki stanowi pomnik Chrystusa Króla, który obejmuje swoim władaniem Przedmieście Mokre i cały Toruń. Budowę tego kościoła uznawano za wyraz wdzięczności za odzyskaną po 127 latach przez miasto niepodległość⁵⁴. Można się tu doszukiwać bezpośrednich nawiązań do ogłoszonego przez Sejm w 1929 r., dokładnie w tym samym czasie co budowa kościoła w Toruniu, konkursu na projekt Świątyni Opatrzności Bożej, która miała być votum dziękczynnym za akt uchwalenia Konstytucji 3 maja oraz za niepodległość Polski.

1931

Pomnik 63. Pułku Piechoty. Został wzniesiony przez społeczeństwo miasta Torunia na cześć poległym „Dzieciom Torunia” – jak często nazywano żołnierzy tego pułku. Pomnik odsłonięto w czasie obchodów rocznicy odzyskania niepodległości w dniu 11 listopada. W czasie wojny polsko-sowieckiej 63. Pułk Piechoty poniósł ciężkie straty; śmiercią walecznych poległo 6 oficerów i 83 szeregowych. O wyczynach bojowych pułku świadczy nie tylko liczba wziętych do niewoli 2000 jeńców, zdobyte 4 działa i 34 karabiny maszynowe, ale również mnogość odznaczeń: 26 żołnierzy odznaczono Srebrnym Krzyżem V klasy Orderu Virtuti Militari i aż 74 Krzyżem Walecznych⁵⁵. Projekt architektoniczny

⁵¹ „Słowo Pomorskie” 1929, 5 września, nr 204.

⁵² *Z prowincji*, „Ilustracja Poznańska” 1930, 18 listopada, nr 46, s. 6.

⁵³ M. Pszczołkowski, *Toruńska architektura XX wieku*, Toruń 2011, s. 100.

⁵⁴ Ks. B. Makowski, *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932, s. 222-223.

⁵⁵ J. Wojewoda, dz. cyt., s. 39.

pomnika wykonał Kazimierz Ulatowski, a rzeźby z brązu Ignacy Zelek⁵⁶. Obiekt miał formę piętrzących się ku niebu kamiennych prostopadłościaków, które były uwieńczone orłem w koronie wznoszącym się do lotu na szeroko rozpostartych skrzydłach (o rozpiętości 3 metrów). Łącznie instalacja miała około 18 metrów wysokości. Na pomniku umieszczono napis: „Bohaterom 63 pp”. W czasie odsłonięcia pomnika przewodniczący komitetu wykonawczego, dzięki którego staraniom pomnik powstał, inżynier Jan Kołek, proroczo o grożącym z zachodu niebezpieczeństwie powiedział:

Dziś oddajemy społeczeństwu, ten ołtarz narodowej chwały, mieszczący w sobie najdroższe relikwie, ziemię z pobojowisk, przesiąkniętą krwią toruńskich dzieci, tablice spżowe z nazwiskami poległych bohaterów, które, jak owe w Termopilach, proszą przechodnia, by Polsce oznajmił, gdzie, posłuszni jej prawom polegli. Nad relikwiami temi czujną straż objął orzeł srebrnopióry, utkwivszy bystry swój wzrok w stronę zachodnią, jak gdyby tam dostrzegał najbliższe niebezpieczeństwo⁵⁷.

Trzeba zaznaczyć, że pomnik odsłonięto na dwa lata przed dojściem Adolfa Hitlera do władzy. W 1939 r. pomnik rozebrano po wkroczeniu wojsk Wehrmachtu do Torunia.

1931

Pomnik Lotników Toruńskich. Sam pomnik został odsłonięty kilkadziesiąt lat po II wojnie światowej w 1971 r. Czternaście lat później umieszczono na nim tablice ku czci PKWN oraz 50-lecia Aeroklubu Pomorskiego⁵⁸. Z pewnego względu jednak należy o nim wspomnieć w kontekście dziejów międzywojnia i II Rzeczypospolitej. Od 1931 r. wprowadzono dla eskadr i pułków lotniczych zawody o nagrodę przechodnią Centralnych Wojskowych Zawodów Lotniczych. W latach 1931–1939 piloci 4. Pułku Lotniczego z Torunia zdobywali aż trzykrotnie to zaszczytne trofeum. Nagrodą był orzeł z rozpostartymi szeroko skrzydłami siedzący na kuli. Gdy wybuchła wojna w 1939 r. nagroda Centralnych Wojskowych Zawodów Lotniczych znajdowała się w Toruniu. Żeby nie wpadła w ręce okupanta, ukryto ją pod hałdą węgla w piwnicy jednego z domów przy ulicy Kasprowicza. Tam przetrwała wojnę, by w końcu, po wielu latach, trafić na szczyt pamiątkowego kamienia. Mamy pomnik co prawda wykonany kilkadziesiąt lat po wojnie, ale z nader ważnym elementem związanym z historią toruńskiego wojskowego lotnictwa z okresu II Rzeczypospolitej⁵⁹. Nowa tablica z 2005 r. nawiązuje

⁵⁶ G. Chmarzyński, *Toruń dawny i dzisiejszy*, Toruń 1933, s. XVIII.

⁵⁷ „Słowo Pomorskie”, Toruń, egzemplarze, listopad 1931.

⁵⁸ A. Ziółkiewicz, dz. cyt., s. 62.

⁵⁹ J. Kiełpiński, *Toruń wniebowzięty. 80 lat Aeroklubu Pomorskiego*, Toruń 2015, s. 72, 76, 97.

do 70 lat istnienia Aeroklubu Pomorskiego i upamiętnia jako patrona toruńskich lotników postać gen. Stanisława Skalskiego, pilota 4. Pułku Lotniczego z Torunia, później pilota m.in. 306. Toruńskiego Dywizjonu Myśliwskiego w Polskich Siłach Zbrojnych w Wielkiej Brytanii. Skalski był asem myśliwskim i miał na swoim koncie kilkanaście zestrzelonych samolotów niemieckich (niektóre dane mówią nawet o ponad 20 zestrzelonych samolotach). W czasach stalinowskich skazano go na karę śmierci, której na całe szczęście nie wykonano.

1933

Pomnik Dzieci Polskie – Matce Polski. Pomnik ten, odsłonięty 25 maja⁶⁰, został zrealizowany według projektu Ignacego Zelka, na skrzyżowaniu dróg wiodących na Barbarkę. Stanowił przystanek modlitewny dla pielgrzymów idących do źródła św. Barbary oraz miejsce spotkań harcerzy i wycieczek szkolnych. Niedaleko pomnika po 1945 r. znaleziono wojenne łuski, co budzi obawy, że również w tamtym rejonie dochodziło do rozstrzeliwania „Dzieci Polskich” w 1939 r.

1934

Most im. Marszałka Józefa Piłsudskiego. Już na początku lat dwudziestych pojawiła się potrzeba zbudowania drugiego mostu w Toruniu. Przeprawa drogową jednym pasem mostu kolejowego oraz liczny transport wodny okazywały się niewystarczające dla dynamicznie rozwijającego się miasta – stolicy województwa pomorskiego. Niestety, środki finansowe nie pozwalały na taką inwestycję. Dopiero pomysł, by przenieść niepotrzebny wtedy most przez Wisłę z granicznego Opalenia i dofinansowanie ze środków państwowych w wysokości około 15 mln złotych pozwoliły urzeczywistnić marzenia o drugiej przeprawie. Za początek budowy mostu drogowego można uznać zatem rok 1928, gdy przystąpiono do demontażu konstrukcji mostowej w Opaleniu i gdy wmurowano w Toruniu pod nowy most kamień węgielny. Już wtedy rozpoczęła się dyskusja o tym, jakie imię powinien nosić most. Ukoronowaniem kłótni, zakulisowych i jawnych dysput, była rozpisana 18 marca 1934 r. ankieta przez „Słowo Pomorskie”. Była ona mocno reklamowana na pierwszej stronie: „Wielka ankieta «Słowa Pomorskiego», premje za najtrafniejsze odpowiedzi. Nowy most w Toruniu prosi o nazwę”⁶¹. W ankiecie czytelnicy mogli formułować własne propozycje i głosować na różne nazwy, które już wcześniej wyliczono. „Słowo Pomorskie” tydzień później, 25 marca, ogłosiło wyniki ankiety, nadając artykułowi tytuł *Kopernik zwyciężył!* W tekście opublikowano wyniki: „W głosowaniu wzięło udział 1336 osób. Rozdział głosów na poszczególne nazwy: Most Kopernika – 994, Most Wolności – 53, Most Bolesława Chrobrego – 49, Most Tramwajowy – 22, Most

⁶⁰ A. Ziółkiewicz, dz. cyt., s. 30.

⁶¹ „Słowo Pomorskie” 1934, 18 marca, nr 63.

Grunwaldzki – 20, Most Mestwina – 18, Most Polski – 9, Most Warmijski – 5, Most Świętopełka – 3, Most Wielkomiejski – 1, Most Jagielloński – 1, Most Króla Olbrachta – 0, własne propozycje (różne nazwy) – 155, głosów nie ważnych – 6⁶². (Na potrzeby niniejszego tekstu uporządkowano nazwy względem liczby zdobytych głosów). Warto dodać, że czytelnicy wysuwali też czasami bardzo zaskakujące pomysły. Padły np. propozycje, by most nazwać: „Błękitny”, „Zgody”, „Antyżydowski”, „Kwitnącej Polski”. Redakcja odnotowała też, że były głosy za tym, żeby most nazwać „Marszałka Polski”, ale w artykule nie odnotowano, ile osób za tym optowało. Warto przytoczyć jeszcze jakże znamienity fragment artykułu kończącego dyskusję o moście, który został w tekście wydrukowany wytłuszczonym drukiem: „Czytelnikom Naszym dziękujemy serdecznie za liczny udział w ankiecie i wyrażamy przekonanie, że nowy most toruński niebawem otrzyma nazwę «Mostu Kopernika», nazwę, którą ochrzciła go już opinia publiczna Torunia i Pomorza”. Informacje o tym, jak miałyby się nazywać most w Toruniu, tak szybko rozchodziły się po kraju, że nawet na wydanym wówczas we Lwowie przez Książnicę-Atlas planie miasta umieszczono przedwcześnie nazwę: „Most Kopernika”⁶³. Na nic zdały się głosy czytelników i środowisk narodowych. W środę 7 listopada 1934 r. Rada Miejska w Toruniu, choć początkowo była za nazwą „Most Wolności”, przegłosowała ostatecznie uchwałę o nadaniu mostowi imienia Józefa Piłsudskiego. Uchwałę tę, trzy tygodnie później, 29 listopada, zatwierdził wojewoda pomorski Stefan Kirtiklis⁶⁴. Most uroczystie otwarto dla ruchu 11 listopada 1934 r. Tak więc mieliśmy w Toruniu największy, bo prawie kilometrowej długości pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego. W czasie okupacji most przemianowano na im. Adolfa Hitlera. W epoce PRL był mostem bez określonej nazwy. Miano Naczelnika Państwa powróciło do nazwy mostu już bez żadnych większych zawirowań i dyskusji po odzyskaniu przez Polskę suwerenności w roku 1990. Można wspomnieć, że imieniem Józefa Piłsudskiego nazywano również inne budowle użyteczności publicznej, m.in. w 1935 r. Dom Społeczny (obecnie Dom Studencki nr 1 Uniwersytetu Mikołaja Kopernika), osiedle na Wrzosach dla mniej zamożnych mieszkańców. Miano Marszałka miało też nosić Muzeum Ziemi Pomorskiej przy ulicy Chopina (obecnie Wydział Matematyki i Informatyki UMK)⁶⁵.

⁶² „Słowo Pomorskie” 1934, 25 marca, nr 69.

⁶³ *Plan miasta Torunia*, Lwów [b.r. – prawdopodobnie rok 1934].

⁶⁴ *Pismo Wojewody Pomorskiego do Zarządu Miejskiego w Toruniu z dn. 29.11.1934*. Archiwum Państwowe w Toruniu, AmT, sygn. D 2969, k. 64

⁶⁵ B. Uziembło, *Marszałek Piłsudski w fotografii ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2017, s. 65.

1936

Tablica Marszałka Piłsudskiego. Tablica ta, umieszczona na przedniej ścianie ratusza podgórskiego, została odlana z materiału uzyskanego po przetopieniu brązowej figury Niemieckiego Żołnierza (Wojaka) stojącej uprzednio przed Browarem Pomorskim. Płaskorzeźbę odsłonięto 19 stycznia 1936 r.⁶⁶ Na tablicy widniał napis: „Józefowi Piłsudskiemu miasto Podgórz”. Wykonał ją kapitan Wojska Polskiego Bogdan Świącicki⁶⁷. Uroczystość uświetnili wojewoda pomorski Stefan Kirtiklis, burmistrz Podgórza Karol Stamirowski oraz dowódca Okręgu Korpusu nr VIII generał Wiktor Thommee. Miasto Podgórz wraz z ratuszem i widniejącym na nim upamiętnieniem Naczelnika Państwa przyłączono w 1938 r. do Torunia. Zdemontowaną w czasie wojny tablicę w roku 2006 odtworzono w dużo skromniejszej formie i umieszczono w niższym niż pierwotnie miejscu. W lutym 1936 r. kolejną **tablicę z tekstem poświęconym Marszałkowi** umieszczono na rezydencji wojewody, która mieściła się w kamienicy na rogu ulic Woli Zamkowej i Warszawskiej. Powodem umieszczenia tablicy właśnie w tamtym miejscu było upamiętnienie chwilowego pobytu Józefa Piłsudskiego w budynku w 1921 r. Odsłonięcie nastąpiło podczas Ogólnopolskiego Zjazdu Legionistów i Peowiaków⁶⁸. Wiadomo również o uroczystym odsłonięciu **popiersia Piłsudskiego** w gmachu Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowej 20 marca 1936 r.⁶⁹ Kilka lat wcześniej, w 1931 r., **obelisk z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego** ozdobił także Dworzec Toruń Przedmieście (obecnie Toruń Główny)⁷⁰. To ostatnie wydarzenie uświetniły wizyta ministra komunikacji inż. Kühna oraz konkurs orkiestr kolejowych.

1936

Kopiec Piłsudskiego. Jest jednym z najbardziej tajemniczych toruńskich pomników, bo nie wiadomo, czy tak naprawdę kiedykolwiek istniał. O tym, że góra leżąca przy ulicach Lubickiej i Winnica, na którą prowadzą schodki, jest Kopcem Piłsudskiego, słyszało wielu. Dodatkowo niektórzy dodają, że kopiec ów był celowo niszczone w czasach PRL⁷¹. Jednak nie można znaleźć informacji, kto był inicjatorem nazwania tak tego wzgórza, czy faktycznie na nim był jeszcze dosypany kopiec, czy też po prostu stugębna plotka trafiła na późniejsze rzeczywiste mapy i do takich jak ta publikacji. Kopce najczęściej kojarzą nam się

⁶⁶ Tamże, s. 66.

⁶⁷ A. Ziółkiewicz, dz. cyt., s. 16.

⁶⁸ B. Uziembło, *Marszałek Piłsudski*, s. 66.

⁶⁹ Tamże, s. 67.

⁷⁰ K. Kluczajd, dz. cyt., s. 42.

⁷¹ S. Spandowski, *Jest, ale jakby go nie było*, „Nowości” 2010, 8 stycznia.

z Krakowem, tam bowiem usypano kopce Kraka, Wandy, Kościuszki, a w latach 1934–1937 gigantyczny Kopiec Niepodległości im. Józefa Piłsudskiego. Podczas reorganizacji układu drogowego grodu Kopernika w latach 1929–1935 przebijano się przez górę św. Jakuba, konstruując nowy układ drogowy ulic Traugutta i Lubickiej. Prace te zmieniły całkowicie obraz miasta leżącego na wschód od mostu kolejowego. Czy zatem w tym czasie, gdy sypano krakowski kopiec Piłsudskiego, ktoś również w Toruniu postanowił, korzystając z wielkich prac budowlanych i przeogromnych przewalanych mas ziemi, usypać górę na cześć Naczelnika Państwa? Wydaje się to prawdopodobne, wskazuje na to nawet najczęściej powtarzana data usypania Kopca – 1936, czyli rok po zakończeniu podstawowych prac na Traugutta i Lubickiej. Wydaje się to również prawdopodobne, gdy patrzy się na to, jak starano się uczcić Piłsudskiego w innych miejscach Torunia i jakie z tym były perypetie. Z drugiej strony – sypanie kopca to angażowanie wielu ludzi, sprzętu, ogromne koszty. Czy taka operacja byłaby możliwa bez zgody i wiedzy władz miejskich? Należy powątpiewać i można też sądzić, że wspomniana góra powstała jednak wyłącznie w wyniku prac drogowych, które poprowadziły ulicę Traugutta w poprzek góry św. Jakuba. Dziś jedynie można stwierdzić, że krążąca wciąż legenda może kiedyś się urzeczywistni i współcześni urzędnicy nazwą tę wcale nie taką dużą górkę Kopcem Piłsudskiego?

1937

Pomnik wojsk balonowych w Parku Miejskim. Został odsłonięty 5 maja, w dniu święta 1. Batalionu Balonowego z Torunia, na terenie parku na Bydgoskim Przedmieściu. Na miejsce pomnika wybrano najwyższą część parku vis-à-vis alei prowadzącej w stronę ulicy Sienkiewicza, przy której stacjonował w koszarach 1. Batalion Balonowy. Był to już drugi pomnik poświęcony żołnierzom wojsk balonowych w Toruniu. Pierwszy mieścił się przy ulicy Balonowej. Autorem obu pomników był major Michał Kamieński. Uroczystość otwarcia uświetnili żołnierze garnizonu toruńskiego oraz goście z 2. Batalionu Balonowego z Legionowa. Na obelisku z ciemnego kamienia umieszczono zrywającego się do lotu orła, który trzymał w szponach wieniec z Krzyżem Orderu Virtuti Militari i kotwicą⁷². Orzeł ten był bliźniaczo podobny do orła umieszczonego na pomniku przy ulicy Balonowej. Wszystko wskazuje na to, że był to dokładnie ten sam odlew, tyle że przeniesiony na nowe miejsce. Co interesujące, po odsłonięciu pomnika zorganizowano obiad dla żołnierzy i zaproszonych gości, wśród których znalazło się również 100 biednych dzieci z Mokrego. Na koniec otrzymały one dodatkowe łakocie. Pomnik został zniszczony we wrześniu 1939 r. po zajęciu przez Wehrmacht Torunia. W 2018 r. podjęto inicjatywę jego odbudowy.

⁷² B. Uziembło, *Toruńskie lotnictwo wojskowe*, s. 124.

1937

Tablica dr. Ottona Steinborna na gmachu Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Została wmurowana 4 sierpnia, w rok po śmierci pierwszego polskiego burmistrza Torunia po odzyskaniu niepodległości. Na tablicy, oprócz wizerunku dr. Steinborna, umieszczono krótką informację: „W tym domu działał 1899 – 1936 – dr med. Otton Steinborn. Cześć jego pamięci”⁷³.

Słowa kluczowe: *pomnik, Toruń, II Rzeczpospolita Polska, Odzyskanie niepodległości 1918–1920, Wojsko Polskie*

Summary

A story about patriotic monuments from 1920-1939. Year by year

The period when the Polish lands (including Toruń) were under Prussian partition was not conducive to create the Polish patriotic monuments. The return of Toruń to the motherland in 1920 changed this situation and allowed for activities commemorating outstanding people or events. In addition to the initiatives to celebrate Polish heroes and historical events, the existing monuments inherited from the Prussians were verified. The Germans withdrawing from Toruń took some monuments with them. Of those left behind, the monuments representing German militarism were destroyed. The only exception was a monument for Bavarian soldiers who defended Toruń against the Russians. Monuments from the interwar period enjoyed a variety of forms, but not many of them were outstanding in artistic terms. It should be noted that in the interwar period, most patriotic monuments were dedicated to soldiers or military units. In second place in terms of the number are religious monuments with strong references to Polishness. Not many monuments and plaques promoting Polishness were created by civilians – exceptions are, among others, plaques of the mayor of Dr. Steinborn, voivode Łaszewski, astronomer Copernicus, or the monument to the composer Moniuszko. In total, about 30 monuments and commemorative plaques were created. Two objects were added to the objects discussed in this study, which were one of the symbols of the interwar Toruń - church dedicated to Christ the King, and a new road bridge across the Vistula. Unfortunately, most patriotic monuments were destroyed within a few days after Germans entered Toruń during Nazi aggression in 1939 in Poland. In the period of the Polish People's Republic, no pre-war „sanation” monuments were rebuilt. Only after 1990 it was possible to recreate some old monuments, such as the Mother of God Queen of the Polish Crown. In place of the monuments smashed by the Germans, they are now completely new in form, in new excellent locations. For example, it happened with the monuments of General Haller and Marshal Piłsudski. Unfortunately, until today, the monument of the 63rd Infantry Regiment „Children of Toruń” has been forgotten. One must be glad, that the remains of

⁷³ A. Ziółkiewicz, dz. cyt., s. 30.

communist propaganda which specialized in placing their numerous monuments and plaques disappear from the city landscape. The theme of Torun patriotic monuments of the interwar period is still open and needs to be more detailed.

Keywords: *Poland, monument, Toruń, II Republic of Poland, Regain independence 1918-1920, Polish Army*

Bibliografia

Archiwa

Archiwum Państwowe w Toruniu,
Muzeum Okręgowe w Toruniu,
Archiwum Dziennika „Nowości” w Toruniu,
Zbiory prywatne: Włodzimierz Deczyński, Artur Dobiegała, śp. Krzysztof Kalinowski, Adam Kowalkowski, Bohdan Orłowski (otoruniu.net), Szymon Spandowski, Roman Such, Maciej Śmiela oraz zbiory własne – Marcin Orłowski.

Prasa

„Ilustracja Poznańska” 1930, 18 listopada, nr 46.
„Nowości” 2014, 15 marca
„Nowości” 2018, 11 maja
„Słowo Pomorskie” 1921, 23 stycznia, nr 17.
„Słowo Pomorskie” 1927, styczeń, egzemplarze.
„Słowo Pomorskie” 1929, 5 września, nr 204.
„Słowo Pomorskie” 1929, 8 września, nr 206.
„Słowo Pomorskie” 1931, listopad, egzemplarze.
„Słowo Pomorskie” 1934, 18 marca, nr 63.
„Słowo Pomorskie” 1934, 25 marca, nr 69.
„Tygodnik Ilustrowany” 1920, 7 lutego, nr 6.
„Żołnierz Polski” 1922, 15 października, nr 321
„Żołnierz Polski” 1923, 16 września, nr 37 (369).

Druki zwarte i ciągłe

Album Torunia. 16 zdjęć heliotypiowych, Kraków [b.r.] (po 1934 r.).
Chmarzyński G., *Toruń dawny i dzisiejszy*, Toruń 1933.
Esden-Tempski K., *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, Toruń 1930.
Kiełpiński J., *Toruń wniebowzięty. 80 lat Aeroklubu Pomorskiego*, Toruń 2015.
Kluczwajd K., *Toruń między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1920–1939*, Łódź 2011.
Krzyżanowski A., *Księga adresowa i informacyjna miasta Torunia*, Toruń 1932.
Księga adresowa miasta Torunia wraz z Podgórzem i powiatem Toruń–wieś, Toruń 1923.
Makowski B. (ks.), *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932.
Mansfeld B., *Sztuka od XIX do początku XXI wieku*, w: *Dzieje sztuki Torunia*, Toruń 2009.

- Niedzielska M., Grochowina S., *Cmentarz Garnizonowy w Toruniu*, Toruń 2007.
- Niedzielska M., Grochowina S., *Cmentarz św. Jerzego*, Toruń 2006.
- Ogłóża Emil, *Toruń pod okupacją niemiecką*, w: *Informator turystyczny miasta Torunia*, Toruń 1946.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Województwie Pomorskiem*, Lwów-Warszawa 1924.
- Orłowicz M., *Toruń* [b.m.r.] (po 1935 r.).
- Orłowski M., *Spacerownik toruński po czasie i przestrzeni. Stare Miasto w chwilach rozpaczy i nadziei*, „Zeszyty Literackie i Naukowe” 2015, nr 1.
- Orłowski M., *Związki generała broni Józefa Hallera z Toruniem w latach 1920-1939*, „Rocznik Toruński” 2002, nr 29.
- Plan miasta Torunia*, Lwów [b.r.] (prawdopodobnie rok 1934).
- Plan miasta Torunia wraz z krótkim przewodnikiem*, Toruń 1937.
- Plan Torunia ze spisem ulic, budynków publicznych, urzędów itp.*, Toruń 1922.
- Pszczołkowski M., *Toruńska architektura XX wieku*, Toruń 2011.
- Rezmer W., *Garnizon Torunia w latach 1920-1939*, w: *Historia Torunia*, t. 3, Toruń 2006.
- Roder J., *Plan miasta Torunia*, Toruń 1921.
- Serczyk J., *Wspomnienie o Toruniu z czasów Drugiej Rzeczypospolitej 1920-1939*, Toruń 1982.
- Smoliński A., *Przygotowania do wojny oraz przebieg kampanii wrześniowej 1939 roku na obszarze miasta Torunia*, w: *Historia Torunia*, t. 3, Toruń 2006.
- Sobociński L., *Szopka P.T. wielkie pranie w Toruniu*, Toruń 1936.
- Spandowski S., *Jest, ale jakby go nie było*, „Nowości” 2010, 8 stycznia.
- Stanisław Moniuszko (1819-1872)*, *Aktualia*. Zygmunt Moczyński, „Sezon Muzyczny 1938/1939”, Toruń 1938, nr 4.
- Sziling J., *Jesień 1939. Dokumentacja pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim*, Toruń 1989.
- Toruń*, „Plon” 1933, 16 grudnia, nr 11.
- Toruń*, „Wiarus” 1938, 2 lipca, nr 27.
- Uziembło B., *Marszałek Piłsudski w fotografii ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2017.
- Uziembło B., *Toruńskie lotnictwo wojskowe II Rzeczypospolitej w fotografii ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 2013.
- Wojciechowski M., *Przejęcie Torunia przez władze polskie w styczniu 1920 roku*, w: *Historia Torunia*, t. 3, Toruń 2006.
- Wojewoda J., *4 Dywizja Piechoty*, w: *Wielka księga piechoty polskiej 1918-1939*, Warszawa 2016.
- Ziółkiewicz A., *Toruńskie pomniki*, Toruń 2009.

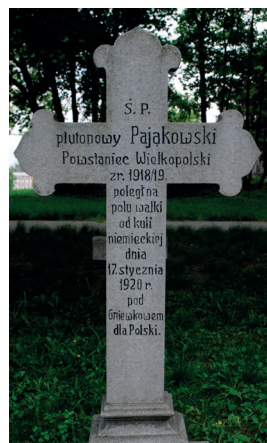
Zdjęcia, materiały ikonograficzne

„Jenerał Haller, witany entuzjastycznie przez ludność Torunia, przejeżdża wraz ze sztabem swoim pod jednym z łuków tryumfalnych”. Rys. Stanisława Bagińskiego z „Tygodnika Ilustrowanego” z 7 lutego 1920 r. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Pomnik generała Hallera na zboczu góry św. Jakuba na Jakubskim Przedmieściu. Zdjęcie z lat dwudziestych. Zbiory Artura Dobiegały.

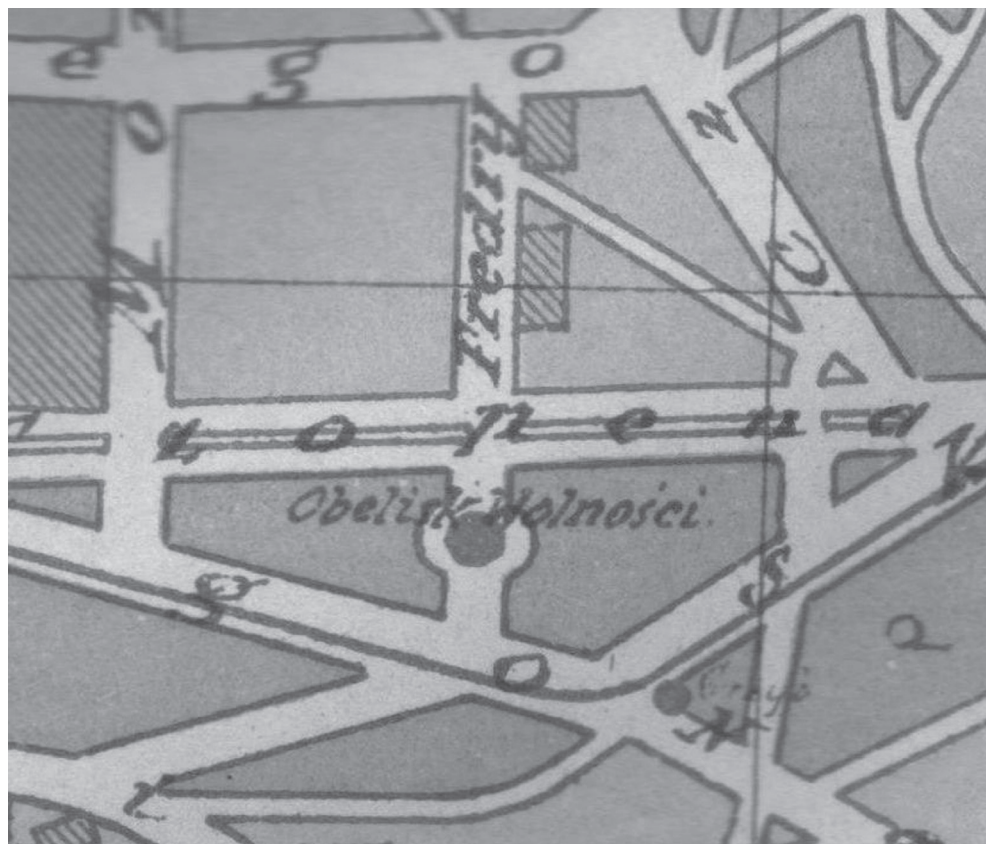

Pomnik na Cmentarzu Garnizonowym nad grobem plut. Pająkowskiego odsłonięty w 1930 r. Zdjęcie z *Księgi pamiątkowej dziesięciolecia Pomorza*.

Obecny krzyż nagrobny na miejscu spoczynku plutonowego 4. Pułku Ułanów Nadwiślańskich Gerarda Pająkowskiego, który zginął w potyczce pod Gniewkowem 17 stycznia 1920 r. Zdjęcie współczesne. Fot. Marcin Orłowski.

Pomnik ku czci Poległych w Wojnie 1918-1920 Żołnierzy Wojsk Balonowych stojący przy ulicy Balonowej odchodzącej od ulicy św. Józefa. Fotografia wykonana pomiędzy 1930 a 1937 rokiem. Zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu.

Plan Torunia z 1921 r. jednoznacznie wskazywał lokalizację „Obelisku Wolności” na skwerze leżącym na południe od ul. Chopina vis-à-vis ulicy Fredry. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Pomnik ku pamięci Wojsk Sanitarnych (Medycznych) przy koszarach VIII Baonu Sanitarnego. Garnizon toruński składał się w okresie międzywojnia z wielu różnorodnych jednostek wojskowych. Ta różnorodność przełożyła się na wielość pomników poświęconych poszczególnym rodzajom broni - lotnikom, baloniarzom, saperom, piechocie, a także wojskom sanitarnym. Zdjęcie z „Żołnierza Polskiego” z 15 października 1922 roku. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Pomnik Stanisława Moniuszki był jednym z niewielu w Toruniu z okresu międzywojnia, który nie był pomnikiem wojskowym lub religijnym. Fotografia autorstwa J. Melnickiego. Zbiory Bohdana Orłowskiego.

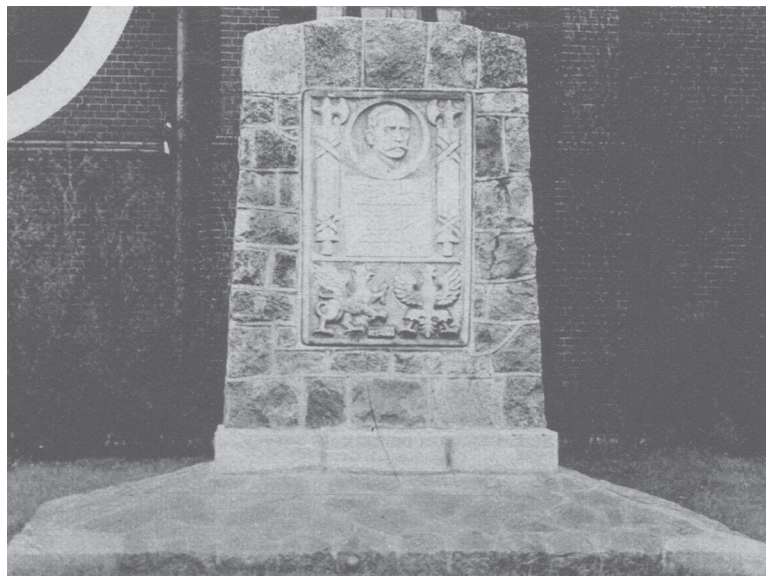
Pamiętkowa plakieta z wizerunkiem pomnika z 1923 r. umieszczona na obecnym pomniku Stanisława Moniuszki. Fot. Marcin Orłowski

Fotografia pomnika na Cześć Żołnierzy 8 Pułku Saperów w Toruniu w chwilę po jego odsłonięciu. Zdjęcie z „Żołnierza Polskiego” z 16 września 1923 r. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Zdjęcie przedwojennej tablicy informacyjnej o miejscu narodzin Kopernika. Tablica obecnie jest eksponowana wewnątrz Domu Kopernika. Zdjęcie współczesne. Fot. Adam Kowalkowski.

Pomnik pierwszego wojewody pomorskiego Stefana Łaszewskiego. Zdjęcie autorstwa poznańskiego fotografika B. Preibisza z końca lat trzydziestych XX wieku. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Pomnik ku czci Poległych Żołnierzy Korpusu Pomorskiego na dziedzińcu koszar przy placu św. Katarzyny. Zbiory Macieja Śmieli.

Fotografia wykonana 5 września 1926 r. podczas odsłonięcia pomnika Ku Czci Poległych Lotników 4. Pułku Lotniczego. Zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu.

Pomnik Królowej Korony Polskiej na placu św. Katarzyny, rozbity przez niemiecki Selbstschutz w 1939 r. Pomnik odtworzono w 2007 r. Zdjęcie historyczne z *Księgi pamiątkowej dziesięciolecia Pomorza*. Zdjęcie współczesne autorstwa Marcina Orłowskiego.

Karta pocztowa z widokiem na pomnik Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego na placu św. Katarzyny wydana prawdopodobnie w 1933 r. Obecnie w tym miejscu znajduje się parking. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Pomnik Józefa Piłsudskiego wykonany de facto wyłącznie na potrzeby udekorowania przestrzeni wokół I Pomorskiej Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej. Zbiory śp. Krzysztofa Kalinowskiego.

Ściana Ratusza z tablicą ku pamięci marszałka Ferdynanda Focha, w chwilę po odświeżeniu. Zdjęcie ze „Słowa Pomorskiego” z 1929 r. Zbiory Bohdana Orłowskiego.

Moment poświęcenia kościoła Chrystusa Króla na Mokrem. Zdjęcie z „Ilustracji Poznańskiej” z 1930 r. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Pomnik 63. Pułku Piechoty wzniesiony w 1931 r. dla „poległych Dzieci Toruńskich”. W roku 1948 szczątki tego pomnika, wraz ze szczątkami pomnika Marszałka Piłsudskiego i pozostałościami po filarach wysadzonego mostu drogowego planowano wykorzystać do budowy Pomnika Artylerzysty. Zdjęcie z początku lat trzydziestych. Zbiory Marcina Orłowskiego.

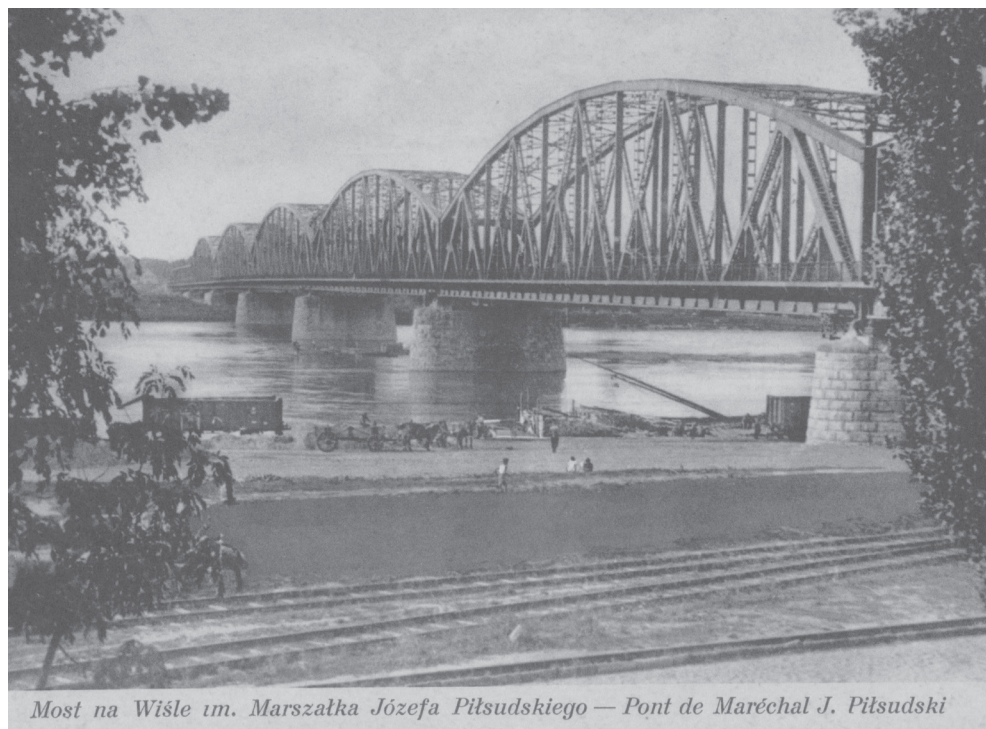
Pomnik z czasów PRL z historycznym zwieńczeniem w postaci orła zrywającego się do lotu. Orzeł ten był nagrodą za zwycięstwo w zawodach lotniczych i trafił w ręce pilotów toruńskiego 4. Pułku Lotniczego po raz pierwszy już w 1931 r. Zdjęcie współczesne. Fot. Marcin Orłowski.

Pomnik „Matce Polski” z 1933 r. zbudowany na skrzyżowaniu dróg wiodących do lasów Barbarki, które 6 lat później były świadkiem śmierci setek torunian. Zdjęcie współczesne. Fot. Marcin Orłowski.

Fragment planu Torunia wydanego we Lwowie, pierwotnie opracowanego dla *Przewodnika po Województwie Pomorskim* Mieczysława Orłowicza. Na planie późniejszy most im. Piłsudskiego nosi jeszcze nieoficjalne miano Mikołaja Kopernika. Zbiory Włodzimierza Deczyńskiego.

Most imienia Józefa Piłsudskiego w pełnej krasie. Zdjęcie z Albumu Torunia wydanego w Krakowie tuż przed II wojną światową. Zbiory Marcina Orłowskiego.

WOJEWODA POMORSKI
 SAC 27/57
 NR.
 Przy odpowiedzi należy podać pow. Nr. pisma

TORUŃ, DNIA ⁶⁴ 29 listopada 1934 R.

Zatwierdzenie uchwał
 Rady Miejskiej w Toruniu.
 Na pismo z dnia 23.XI.34r.
 Nr. 773/2420/34.

Do
 Zarządu Miejskiego
 w Toruniu

Na podstawie art. 65 ust. (1) w łączności
 z art. 43 ust. 1 lit. p) ustawy z dnia 23 marca 1933r.
 o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego
 (Dz. U. R. P. Nr. 35 poz. 294)

zatwierdzam:

a/uchwałę Rady Miejskiej w Toruniu z dnia 3 października
 1934r. L. 136 w przedmiocie nadania nowym ulicom
 następujących nazw: „Kasprowicza”, „Wyspiańskiego”,
 „Montwiła Mireckiego”, „Borowiacka”, „Brunisława
 Pierackiego”, „Warmińska”, „Wybińskiego”, „Koniuchy”
 oraz „Zwirki i Wigury”,

b/uchwałę Rady Miejskiej z dnia 7 listopada 1934r.
 L. 160 w przedmiocie nadania nowemu mostowi drogowemu
 nazwy „Im. Marszałka Piłsudskiego”, a dojazdu do
 do tego mostu z późniejszymi przedłużeniami nazwy
 „Aleja 700 lecia miasta”.

WOJEWODA:
Kirtiklis
 (Kirtiklis)

ZARZĄD MIEJSKI
 w TORUNIU
 30 XI 1934
 Nr. 773 / 771 1
 12606

Zatwierdzenie nazwy mostu jako im. Marszałka Piłsudskiego przez Wojewodę Pomorskiego Kirtiklisa. Zbiory Archiwum Państwowego w Toruniu.

Karta pocztowa z 1939 r. wydana podczas okupacji niemieckiej. Po 5 latach istnienia, 7 września 1939 r., o godz. 2.00 w nocy most im. Piłsudskiego został wysadzony w powietrze przez polskich saperów. Zbiory Marcina Orłowskiego.

Odślonięcie płaskorzeźby Józefa Piłsudskiego na ratuszu miasta Podgórz, 19 stycznia 1936 r. Na schodach widoczna postać wojewody pomorskiego Stefana Kirtiklisa. Zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu.

Obecnie istniejąca tablica pamiątkowa na Ratuszu Podgórskim. Napis: „Józefowi Piłsudskiemu Miasto Podgórz. Odtworzono staraniem władz miasta Torunia listopad 2016”. Zdjęcie współczesne. Fot. Marcin Orłowski.

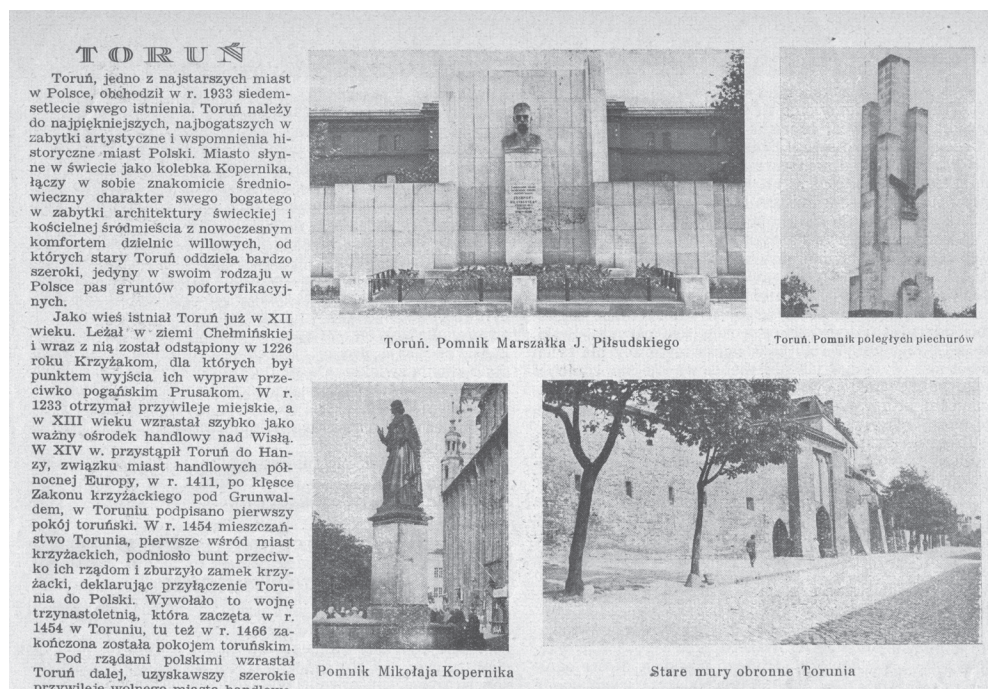
Pozostałość niegdysiejszej góry św. Jakuba. To tu miał się znajdować Kopiec Piłsudskiego. Fot. Marcin Orłowski.

Pomnik dedykowany poległym żołnierzom wojsk balonowych z 1937 r., stojący na skarpie nad Martwą Wisłą, tzw. Martówką, w parku na Bydgoskim Przedmieściu. Zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu.

Tablica upamiętniająca postać dr. Ottona Steinborna umieszczona na gmachu Towarzystwa Naukowego w Toruniu od strony ulicy Dominikańskiej. Zdjęcie współczesne. Fot. Marcin Orłowski.

Fragment artykułu z wojskowego czasopisma „Wiarus” z 1938 r., ilustrowanego zdjęciami aż trzech toruńskich pomników. Zbiory Marcina Orłowskiego.